

זיכרון להולכים

מארי חיים בן אברהם השאש זצ"ל

נתבקש לבית עולמו בי"ד באדר ה'תשע"ה

מארי חיים היה בעל זיכרון יוצא דופן וניחן בהסתכלות בוחנת וחדה ובחוש הומור חריף. היה לי עונג רב לשבת לפניו, ללמוד אתו ולשמוע ממנו מעשיות על אישים ועל תופעות.

למארי חיים השאש¹ התוודעתי לראשונה לפני כעשרים שנה באחת משבתות ספירת העומר בבית הכנסת **בית-יהודה** בשכונת קטמונים ברחוב נתאי הארבלי 38 בירושלים. מארי חיים שימש אז המארי של בית הכנסת, ועד היום חרותות בזיכרוני הערותיו לקוראים בפרקי אבות ובספר משלי. בשנים האחרונות התהדק הקשר בינינו בזכות ידידי **אלדד צדוק**, שלמד אתו באופן קבוע ודרבן אותי לפקוד את ביתו של מארי חיים לעתים קרובות ולדלות ממנו ככל שאוכל.

בחוברת זו נהגתי כדרכי בחוברות זיכרון אחרות על זקני תימן שאתם למדתי, וכמו שכתבתי שם:²

"במאמר זה אכתוב מעט זיכרונות על האיש ומעשהו רק ממה שסיפר לי הוא בעצמו או ממה שראיתי בעיניי. לא ערכתי ראיונות [מקיפים] עם בני המשפחה, עם חבריו הקרובים ועם מתפללי בית הכנסת. כך שאין אני בא [...] אלא רק להעלות ניצוצות וקווי אור שיהיו נגד עיניי לזיכרון".³

¹ יש לציין שבירושלים היה יהודי נוסף בשם מארי חיים בן אברהם השאש שגר ברחוב שמואל הנביא. אחיו היה יחיא השאש מקריית אונו, אחותו האחת הייתה נשואה למארי חיים כסאר בזיווג ראשון ואחותו השנייה הייתה נשואה למארי יוסף עמר.

² ראה למשל זיכרון להולכים – מארי עזרי בן מארי חיים צאלח (צדוק) זצ"ל, [בני ברק] ה'תשע"ב; זיכרון להולכים – מארי חיים בן משה צאלח (צדוק) זצ"ל, [בני ברק] ה'תשע"ד.

³ במאמר זה שילבתי הוספות קלות ששמעתי מחבריי: הרב אריה דאר, הרב אבידור דאר, הרב אליקים צדוק, אלדד צדוק ויואל אושרי שהכירוהו ושמעו ממנו גם הם את סיפור חיי. כאן המקום להודות להם ולרב עזרא קרח, ד"ר דורון יעקב ושי שבח שנעזרתי בהם בכתיבתי.

תולדותיו ולימודיו בצנעא ובטוילה

כפי שסיפר לי מארי חיים היו כמה משפחות השאש במרכז תימן, וכנראה שורש כולן במשפחה אחת.⁴ משפחתו של מארי חיים הייתה מהעיר צנעא. סבו וסבתו (מצד אביו) נולדו בצנעא וחיו בה – לסבו קראו **יחיא השאש** והסבתא הייתה ממשפחת אלשיך אַלְכַבְאִיָּה.⁵ מרוב השתוקקותם לעלות לארץ ישראל עזבו את תימן והגיעו ארצה בשנת תרמ"ב בעלייה המכונה "אעלה בתמר".⁶ הכמיהה לירושלים הביאה רבים מבני העלייה להתיישב בעיר העתיקה ובסביבותיה. התנאים בארץ היו קשים. החלום על ארץ זבת חלב ודבש שתספק ליהודים הבאים בשעריה אושר ורווחה נגוז מהר מאוד והפך למאבק קיומי להישרדות ולחיפוש אחר פרנסה. מעט עולי תימן שהיו בירושלים היו מפוזרים אחד הנה ואחד הנה, ונוסף על קשיי הפרנסה הייתה גם בעיה של מניין תימני לתפילה. עקב מצבם ומעמדם,⁷ רבים מקרב יהודי תימן נאלצו לגור במערות או במחסות סלע בהרים מסביב לירושלים. חלקם גרו בהרים ובמערות שבשטח הכפר סילואן אשר נמצא מחוץ לחומות, דרומית להר הבית והרובע היהודי. גם הסבא והסבתא של מארי חיים גרו בתחילה בעיר העתיקה ולאחר מכן עברו לסילואן, ושם נולד בנם אברהם, אביו של מארי חיים.

לאחר שנקפו השנים והסבא והסבתא ראו שהתנאים אינם משתפרים וכבר אפסה התקווה, עזבו את ירושלים וחזרו לתימן בשנת ה'תרס"ה (1905). כשהגיעו לצנעא ראו שהעיר מוקפת במצור [הנקרא "חוזת אַלְפַאִר"],⁸ ורבים מתושבי צנעא ברחו למקומות שונים, ובהם שבאם, כוכבאן, קרית אלקאבל, טוילה ועוד. משפחת השאש הצעירה (שכללה את הסבא והסבתא ואת הבן הקטן אברהם) ברחו לטוילה. הסבא שכר חנות ועבד בעבודה המשפחתית כצורף, בעיקר בתיקון כלי ירייה ובקישוט הקתות. לאחר שהתבסס בנה לו בית חדש והתחיל חיים חדשים בטוילה. הבן אברהם התחתן בטוילה עם **סלאמה** מבית מחפוז' ישועה ושם נולדו בניו שמעון וחיים, הלוא הוא מארי חיים השאש.

מארי חיים גדל בטוילה עד גיל שש–שבע, ולמד שם אצל **מארי סאלם כהן**. לאחר שנפטר הסבא החליט אברהם אביו של מארי חיים לחזור עם משפחתו לצנעא הבירה, עיר הולדתם של הוריו. בדרכם מטוילה לצנעא, כל רכוש המשפחה שהועמס על כמה חמורים נגנב על ידי החמור הערבי, והם נאלצו לבנות את בניינם הכלכלי מההתחלה. בתחילה שכרו בית בראס אלקאע (בית כ'ריף) ולאחר מכן בנו בית בשארע [=ברחוב] כניס בית אלגרשי בסמוך לבית הכנסת, לא רחוק מבית **יחיא בורה**⁹ מול בית **סעיד עפגין**¹⁰ ובית **מארי נתנאל אלשיך** (אביו של **מארי יחיא אלשיך**). בית

⁴ על משפחת השאש ראה משה גברא, שמות המשפחה של היהודים בתימן, בני ברק תשע"ד, עמ' 203–206.

⁵ לאחותה קראו שמעיה בנת אלשיך. נראה שהכינוי אַלְכַבְאִיָּה נדבק לאחת מנשות המשפחה שהייתה אופה פיתות לאירועים.

⁶ כידוע היו כמה גלי עלייה בשנת תרמ"ב, ונכתב עליהם הרבה בספרי הזיכרונות ובספרות המחקר, ואכמ"ל. לדברי מארי חיים באותה העלייה שעלו סבו וסבתו עלה גם מארי שלום כסאר שהיה עוד ילד קטן.

⁷ תושביה הוותיקים של ירושלים, אנשי היישוב הישן, לא קיבלו את יהודי תימן בשמחה רבה. יהודי תימן התלבשו שונה מיהודי ספרד או אשכנז, דיברו בשפה זרה לחלוטין, התפללו שונה מהתפילה הספרדית והיו העניים שבקרב היהודים. יתר על כן, בתחילה, רבים מקרב היישוב היהודי הישן הטילו ספק ביהדותם.

⁸ כך נקרא המצור על צנעא שבו מצאו את מותם כשני שלישים מהקהילה, ובכללם גדולי הרבנים.

⁹ אביו של יוסף בורה מבת ים.

¹⁰ היה סוחר במשך כל השבוע במקום שנקרא בַּרְאע וחוזר רק לשבת.

אלשיך היה בית גדול מאוד ובצדו מקווה, "בית מלכים" – שער אחד שלו פנה לכיוון כניס בית אלגרשי ושער נוסף לשארע [=לרחוב] אלמִשְׁמֵעָה. פעם אמר לי מארי חיים שהמטבח [=אֶדְיָמָה] של בית אלשיך היה גדול יותר מכל הבית שלהם, ואף הוסיף בהתפעלות שלבית אלשיך היו אולי עשרה תַּנְאָר [=תנורים].... מדי פעם היו בני משפחת השאש יורדים לטוילה לתקופות מסוימות וחוזרים לביתם שבצנעא.¹¹

חרף כל ניסיונותיי לא הצלחתי להוציא ממארי חיים באיזה בית כנסת התפלל בצנעא. תמיד חזר ואמר לי: "התפללתי בכל בתי כנסיות...".¹² אולם לא פעם סיפר לי על חוויותיו וזיכרונותיו משיעורי הבוקר בבית אלאוסטא שבהם השתתף בלימוד משנה עם פירוש רבינו עובדיה לפני **מארי סעיד עזירי**.¹³ הוא העריך את מארי סעיד, ומעניין שבאותה המידה העריך גם את התורה שברדעים. כששאלתי אותו בהלצה: "בעד מי אנחנו ונגד מי אנחנו", ענה לי: "אנחנו איבדנו הכול. אין לנו לא מאלה ולא מאלה...".

מארי חיים סיפר לי חוויות מאמירת הבקשיות ותפילת הבחורים למציאת זיווג בלילות שבת, וכיצד היה משתתף שם באמירת הבקשיות יחד עם **שמעון דאר (אלֶאָסְנָאד)**.¹⁴

מארי חיים למד שחיטה בתימן אצל **מארי שמואל שליט**.¹⁵ מארי שמואל היה תלמיד חכם ולפרנסתו עסק במלאכת הנפחות. הוא היה מתקין פצירות (=שופין, ובלשון ערבי מַבְרַד, מַבְאָרַד), מרצעים, סכיני שחיטה וכדו', ואף היה מכין שופרות. בהקשר זה סיפר לי מארי חיים שהוא זוכר אחד ממשפחת דחבש שלמד הלכות שחיטה אצל **מארי אברהם עמראני**, וכשבא להיבחן, במקום לומר "והחמישית יבדוק בראש הַגְּוֹיָה" אמר "בראש הַגְּוֹיָה". מארי אברהם לא רצה להעליבו והורה לו שילך לחזור על הלימוד ויבוא שוב...

¹¹ ברשימת משלמי מס החסות בצנעא משנת תרצ"ה-תרצ"ו (1935-1936) מוזכר אברהם השאש מהעיר טוילה (נראה שהוא אביו של מארי חיים). ראה משה גברא, שמות המשפחה של היהודים בתימן, עמ' 205.

¹² וכך אמר גם לרב אבידור דאר.

¹³ סח לי הרב יוסף קלואן, ממשתתפי שיעורי הבוקר הקבועים בבית הכנסת בית אלאוסטא, שבמשך שש שנים שהשתתף בשיעור סיימו שלוש פעמים את שישה סדרי משנה עם פירוש רבינו עובדיה, מברכות עד עוקצין. כדברים האלה בדיוק שמעתי מהרב עזריאל מנצור בשם חיים עזירי אלנאצר, שהשתתף בשיעורי המשנה וסיפר שסיימו ש"ס משניות בכל שנתיים.

¹⁴ משפחת דאר זאת נקראה בכינוי אֶלֶאָסְנָאד [=השחור] משום שגוון עורם היה כהה. מארי חיים, שזכר את חברו שמעון דאר (אלֶאָסְנָאד) שהיה ממתפללי בית אלחגיגי, סיפר שאמירת הבקשיות הייתה בכניס בית אלחגיגי. ואולם ברור שהוא טעה, שכן אמירת הבקשיות נהגה בכניס בית אלשיך כידוע (ראה למשל הרב יוסף קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 7). לפי מה שביררתי עם ר' רחמים דאר מקריית אונו בבית הכנסת שלהם (כניס בית אלחגיגי) לא היו אומרים בקשיות ותפילת הבחורים בלילות שבת. כמו כן סיפר לי ר' רחמים שאחיו ר' שמעון דאר היה משתתף באמירת הבקשיות בכניס בית אלשיך והיה לוקח אותו אתו. לתיאור קריאת התהילים ואמירת הבקשות בבית כנסת זו ראה משה צדוק, יהודי תימן – תולדותיהם וארחות חייהם, תל אביב תשכ"ז, עמ' 171.

¹⁵ אין זה שמואל בן שלום שליט אביו של חיים שליט מרמת עמידר בר"ג. יש להעיר שזה האחרון אמנם למד שחיטה בתימן, אך לא עסק בזה ואף לא לימד. כפי שסיפר לי נכדו בועז שליט בשם אביו ר' חיים, הסיבה לכך היא מפני שסבו של ר' שמואל בא אליו בחלום וסיפר לו שנפטר בקיצור ימים על ששגג בשחיטתו ולכן הזהיר את נכדו שלא יתעסק בשחיטה.

מארי סעיז עזירי קידש את מארי חיים בתימן, אך כאן בארץ מארי חיים לא זכה עוד לראותו. מארי חיים סיפר שלאחר העלייה ארצה הם גרו בתחילה בליפתא (במבואותיה המערביים של ירושלים) ולאחר מכן עברו לאשקלון בעקבות בני המשפחה המורחבת. לירושלים חזרו בעקבות מלחמת ששת הימים ושחרור מקום המקדש, ועליו ניתן לומר: זרוק חוטרא לאווירא, אעיקריה קאי [=מילולית: זרוק מקל לאוויר, על שורשו יעמוד. במשמעות: אדם חוזר תמיד לשורשיו].¹⁶

מקצועו

מארי חיים סיפר לי שמקצועם המשפחתי של בית השאש מדורי דורות היה צורפות.¹⁷ מארי חיים היה אומר: "לא השארתי מקצוע אחד שלא שלחתי בו יד. עסקתי בצורפות, סנדלרות, פחחות, נגרות...". לדבריו "בתימן אתה פותח חנות, אבל בפועל אתה מתעסק בכל מה שמזדמן לך להשתכר...".¹⁸

במלאכת הצורפות עבד בצנעא אצל **סלימאן בן יחיא קארה** (חמיהם של **הרב יחיא אלשיך והרב יוסף קרה**). במלאכת הנפחות עבד בצנעא תקופה מסוימת אצל אחד ממשפחת **משרקי** והיה מכין קופסאות פח לטבק וכדו'.¹⁹ את מלאכת הסנדלרות למד בצנעא **מעזרי צארם**.²⁰ פה בארץ עבד מארי חיים כסופר בית הדין וכסופר סת"ם (כמו שאציין לקמן) והיה גם מְנַכֵּל – עושה נפות.

פעם סיפר לי שארבעה חודשים שהה במחויית אצל **סלימאן מדאר** והכין לו נעליים. לשאלתי כמה רגליים היו לסלימאן זה שהיה צריך להכין לו נעליים במשך ארבעה חודשים ענה לי מארי חיים ש**סלימאן מדאר** היה עשיר ועסק עם כמה מאחיו בעשיית סנדלים לערבים [=קְחוּף]. האחיים היו עובדים כל השבוע, וביום שני יורדים לסוק אלרג'ים²¹ עם שקים [=שְׁנֵאֲלֵאֲת] מלאים סחורה. הם היו מוכרים את כל הסחורה ביום השוק ולאחר מכן היו חוזרים למחויית לעבודה ולמלאכה. פעם אחת הזדמן מארי חיים לשוק זה, וסלימאן שראהו שהוא עושה נעליים ביקש ממנו שיבוא אליו

¹⁶ כאן המקום לציין שבשנותיו הראשונות בירושלים, עד שהתקבל לעבודה בבית הדין, חי מעבודות דוחק מזדמנות, בעוד שבאשקלון הייתה לו קביעות במפעל 'יובל גד'. גם הדירה שעזב באשקלון הייתה בית ערבי נטוש רחב מימדים, לעומת דירת השיכון הצרה בירושלים.

¹⁷ השווה לזה דברי משה גברא, שמות המשפחה של היהודים בתימן, עמ' 203, על יהודי בשם סאלם השאש שחי בצנעא בסוף המאה השמונה-עשרה ועסק בצורפות.

¹⁸ תופעת "נדידת המלאכות" ולימוד כמה מלאכות הייתה ידועה ומצויה. השווה לזה דברי ר' טוב צדוק, לקח טוב, קרית-אונו תשע"ה, עמ' 47: "זוכר אני שאבי מורי ז"ל שוחח איתי – ואני אז כבן שתים עשרה שנה – שעל האדם ללמוד כמה מלאכות ולהתכונן לחיים. אם מלאכה מסוימת לא תצלח בידו, יעסוק במלאכה שנייה. וכך אמר לי אבי מורי ז"ל: הנה היום אנחנו מתפרנסים מייצור סוכריות, ומלאכה זו לימדתי אותך, עליך ללמוד עוד מלאכה אחרת, כי לא ידע האדם מה ילד יום, ולכן צא ולמד צורפות". בהמשך שם סיפר כיצד נשלח ללמוד גם את מלאכת הנפחות.

¹⁹ על פי מה ששמעתי מאלדד צדוק, גם סבו, ר' חיים בן אברהם צאלח (שבא לצנעא מהחיימה) שנפטר באשקלון, עבד יחד עם מארי חיים בנפחות.

²⁰ הרב אריה דאר סיפר לי שגם אביו, אדיב דאר, למד את מלאכת הסנדלרות יחד עם מארי חיים אצל עזרי צארם.

²¹ על שם היישוב. בפי המקומיים נקרא גם "סוק אֶלְאֶתְנִין" מפני שכאמור הוא התנהל בימי שני בשבוע. שוק זה שימש מרכז מסחרי חשוב לכל הסביבה ואף לאנשי העיר מחויית הרחוקה ממנו כחמישה עשר ק"מ. ראה מחויית וחכמיה, מנחם צוברי (צובארה) (טרם פורסם).

למחווית לעבוד אצלו תקופה והוא ידאג לכל מחסורו. מארי חיים הגיע לביתם וסיפר לי על תנאי העבודה שם. לדבריו הם היו עובדים מעט בבוקר, אחר כך יוצאים להפסקה, מעין התכנסות [=חֲצִיכָה]. לאחר מכן היו שבים למעט עבודה ואחר כך היו אוכלים לחוח ופיתות. לאחר הארוחה לא היו חוזרים לעבודה מיד, אלא קודם היו יושבים עם עלי הקאת... בקיצור, "היו נחים יותר ממה שהיו עובדים..."

בין הסיפורים השונים ששמעתי ממארי חיים על העניות בתימן זכור לי שסיפר שבשאהדיה היו חמש נשים מבית קוזי, והיה להן בגד אחד יקר ומפואר. כשהיה אירוע של שמחה הייתה יוצאת אחת הנשים לבושה בבגד המפואר. לאחר כמה דקות הייתה חוזרת לביתה, ואחותה הייתה לובשת את הבגד אחריה ויוצאת גם היא לאותה המסיבה. כך היו באות במשמרות, והנשים היו מרננות על העושר שיש לבית קוזי עד כי לכל אחת יש בגד כל כך יקר משלה...

סופר סת"ם

כמו כל ילדי צנעא גם מארי חיים למד בימי חמישי כתיבה שְׁכַט (=כתב הנקרא אצלנו כתב רש"י) וכתב מרובע (=כתב אשורי, הנקרא אצלנו כתב סת"ם) אצל המארי. "בתימן כשלמדו כתיבה, לא כתבו התלמידים דברים של מה בכך, אלא כל תלמיד העתיק לעצמו איזה ספר".²² הקטנים כתבו בעיקר אדון העולמים בעל הרחמים, קטעי תפילה, הגדה של פסח ועוד. והגדולים העתיקו שלוש מגילות, פירוש המשנה וכדו'.²³

מארי חיים לא עסק בסופרות בתימן. אולם בעקבות קשיי פרנסה שנקלע אליהם כאן בארץ החל לעבוד כסופר סת"ם והיה כותב ספרי תורה. את ספרי התורה כתב על קלף [=רֶקֶל] ולא על גוויל, וכמובן בעזרת קנה ולא בנוצה. לדבריו, כדי לשלם חובותיו ולהתקיים, "כתבתי בלי חשבון ימים ולילות...". בסוף ימיו כתב ספר תורה לעילוי נשמת אשתו **שושנה (שמעה)** ממשפחת שוהם שנפטרה בה' במרחשוון ה'תשע"ד, ועל ספר זה הייתה שמחתו וגאוותו.

בעבר עסקתי באותיות המשונות בכתיבת ספר תורה וביררתי עם זקני תימן ובפרט עם הסופרים שבהם – הן אלה שעסקו בכתיבה כבר בתימן והן אלה שהחלו לעסוק בכתיבה רק בארץ – את המציאות שהכירו וידעו לפי מה שראו ושמעו מהזקנים.²⁴ ככל חבריו, גם מארי חיים סיפר שהם הכירו בוודאי את האותיות המשונות שהיו בספרי התורה העתיקים, אך בדורות האחרונים לא כתבו אותן אפילו הסופרים המומחים, ובפרט גדול הסופרים **מארי יוסף שמן**, שאותו העריך מארי חיים עד מאוד. אמנם היו יחידים שהמשיכו בכתיבתן, ונער יספרם, אך היה מוסיף ואומר עליהם "לא כל הרוצה ליטול את השם יבוא ויטול..."

לשאלתי אילו אותיות משונות הם הכירו מספרי התורה העתיקים ואילו אותיות היו אותם היחידים כותבים, ענה לי מארי חיים כמו כל חבריו: "פ"אין לפופות, ח"י"תין עקומות ועוד שתי אותיות: האל"ף בתיבת לא בפסוק "לא כי ערות הארץ באתם לראות",²⁵ ואת הלמ"ד בתיבת

²² הרב איתמר חיים כהן, שר השלום, בני-ברק ה'תשע"ב, עמ' עו.

²³ והשווה לזה דברי הרב יוסף קאפח, הליכות תימן, עמ' 54.

²⁴ גם בדקתי את האותיות המשונות בעשרות תיגאן עתיקים. פרות מחקר יפורסמו אי"ה במאמר מיוחד.

²⁵ בראשית מב, יב.

לנכרי בפסוק "לנכרי תשיך"²⁶ [כלשונו: למ"ד אַענג', דהיינו עקום]. את שאר האותיות המשוונות (וי"ו עקום, כ"ף סופית עקומה, למ"ד עקום לפניו ופ"א סופית עקומה), שלא נמצאו בכתבי היד העתיקים אלא רק במיעוטא דמיעוטא של כתבי היד המאוחרים (וגם זה בעיקר בפרשות בראשית, נח ולך לך בלבד), מארי חיים (כמו כל חבריו) לא הכיר.²⁷ אגב יש להזכיר שמארי חיים סיפר שהייתה תקופה שעשה הגהה לספרי תורה אשכנזיים שהגיעו מאירופה, והעיד שראה בהם (יחד עם חברו **מארי עזרי שרעבי**) אותיות משוונות ובהן פ"אין לפופות.

ממארי חיים שמעתי רבות על ספרי התורה המקודשים שהיו בתימן. לא פעם הביע בפניי את צערו על כך שכיום, בסטנדרטים המחמירים של מכוני הסת"ם, היו פוסלים את כל ספרי התורה העתיקים האלה...

מלבד סיפוריו על **מארי יוסף שמן** היה מספר לי מארי חיים גם על הסופר המומחה **מארי סאלם צאלח** ועל זריזותו בכתובה. לדבריו, פעם אחת מוסא בדיחי²⁸ היה בכניס בית צאלח בליל פורים ושמע את מארי סאלם צאלח קורא את המגילה. אמר מוסא בדיחי לחבריו, "עתה תראו איך אשאיר את מארי סאלם בלי מגילה...". ניגש מוסא בדיחי למארי סאלם צאלח ואמר לו: "מגילתך מוצאת חן בעיניי, ברצוני לקנותה". ענה לו מארי סאלם צאלח: "תבוא אליי אחרי פורים ונדבר". מוסא בדיחי התעקש, ובסופו של דבר הסכים מארי סאלם צאלח למכור אותה בחמישה ריאל. מארי סאלם צאלח הלך לביתו, ישב לאכול לאחר התענית, נח מעט, וישב לכתוב את המגילה כל הלילה. לפנות בוקר תפר את המגילה, נח מעט ובא לבית הכנסת עם המגילה החדשה לעיניו הנדהמות של מוסא בדיחי. מארי סאלם צאלח אף הוסיף ואמר לו: "האמן לי שגם הספקתי לאכול ולנוח...".²⁹

סופר בית הדין

²⁶ דברים כג, כא.

²⁷ הרב אבנר צברי העירני שמצא ספר תורה אחד עם אותיות אלו ואף הראה לי את צילומו.

²⁸ מוסא בדיחי, בנו של מארי אברהים בדיחי, היה יהודי פיקח ששימש בתימן כעורך דין. הוא אהב להשתעשע ולהתבדח, וכבר שמעתי מזקני תימן כמה סיפורים על "מעלליו". [בהקשר לעורכי דין סיפר לי מארי חיים על יהודי בשם מ"ש שהיה לו קול חזק ונעים, ומארי סעיד עזירי היה נוהג להזמין אותו להתפלל בקיבוץ התפילה. אותו מ"ש היה נשוי עם בתו של ש"ג, וכשאביו של מ"ש החל לשמש גם הוא כעורך דין, הוציא ממנו ש"ג את בתו. לאחר מכן הבן מ"ש השתבש בדעתו – פעם הוריד את הזקן ופעם ביום שישי אחד החליט שהוא רוצה להתאסלם ולאחר מכן התחרט וברח. מארי חיים סיפר לי שהוא זוכר את אותו יום שישי כיצד רדפו אחריו עד ביתו של סאלם שמעה...].

²⁹ הרב אבידור דאר סיפר לי ששמע שכך הייתה דרכו של מארי סאלם צאלח, שהיה בא בערב פורים עם מגילה, לאחר הקריאה היה מוכר אותה, ובבוקר היה בא לבית הכנסת עם מגילה חדשה שכתב במשך הלילה. עוד הוסיף וסיפר לי שאשתו של מארי סאלם צאלח הייתה תופרת לו את המגילות. גם על מארי סאלם צארם, שהיה בעל מום מלידה וסופר אומן, מסופר שכתב לרב יחיא קאפח מגילה בליל פורים. ראה על כך הרב יוסף קאפח, כותבי ומעתיקי ספרים בתימן, כתבים ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 962; הנ"ל, רבנים יוצאי תימן בירושלים, בתוך סעי יונה – יהודי תימן בישראל, תל-אביב 1984, עמ' 82. המשווה בין שני המקורות יראה שבמקור הראשון נכתב שהיה זה בשנת תרל"ב ובמקור האחר נכתב שהיה זה בשנת תרל"ח. ידידי הסופר המומחה יואל אושרי הסב את תשומת לבי למקורות נוספים המצביעים על כתיבת מגילה בשלושה ימים: שלום מדינה, מסעות רבי משה מדינה ובניו, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 152; חיים גמליאל, פרקי חיים, רמת-גן תשנ"ח, עמ' 22.

מארי חיים עבד בבית הדין בירושלים כסופר בית הדין יחד עם **מארי עזרי גיאת** ונקשר אליו מאוד. סיפורים רבים שמעתי ממארי חיים על רבו וחברו הנערץ מארי עזרי גיאת שאצלו למד בשבתות תלמוד ורמב"ם. "הוא היה תלמיד חכם, בעל השכלה, מדען, מהנדס, עשה שופרות, היה בו הכול. כל דבר צריך היה לדעת איך הוא בנוי. היה איש גדול..."³⁰ סדר עבודתם בבית הדין היה שהרב היה אומר להם לכתוב גט מסוים – גט אילם, גט חרש, גט שליחות וכדו' – והם היו כותבים כפי שנדרשו ומביאים את הגט שכתבו לרב שיגיה אותו ויבדוק שנכתב כנדרש.

סיפר לי מארי חיים שפעם אחת **הרב אליעזר יהודה ולדנברג** בעל 'ציץ אליעזר'³¹ אמר לו לכתוב גט כלשהו. מארי חיים כתב את הגט כפי שהתבקש ושב אליו עם הגט להגהה. הרב שכח שאמר לו לכתוב גט כזה, ושאלו "למה עשית ככה?". ענה לו מארי חיים: "ככה אתה אמרת לי...", הרב הודה מיד בטעותו ואמר "מחילה, מחילה". ליד הרב היה דיין אחר (הרב מ"ש) שהתפרץ לשיחה וכעס על מארי חיים ואמר לו שאין זה יאה לומר לרב "אתה", והיה עליו לומר "כבודו". מארי חיים שתק וחזר לעבודתו. ראהו **מארי עזרי גיאת** שהיה בעל טביעות עין, ושאלו למה השתנו פניו. סיפר לו מארי חיים את המעשה. ניחמו מארי עזרי בדברים ואמר לו "גם משה דיבר עם הקב"ה ופנה אליו במילה 'אתה' – 'ראה אתה אמר אלי'³², 'ואתה לא הודעתני'³³ ועוד, ולא פנה אליו בתואר 'כבודו'. מי שרוצה כבוד – שילך לבית הכבוד" סיים מארי עזרי גיאת, ומארי חיים שב לעבודתו מעודד ומחויך.

מארי חיים סיפר לי ש**מארי עזרי גיאת** היה מספר לו ש**מארי סאלם צאלח** היה מעבד את העורות לבד, ואף ידע איזה עור מתאים לפרשה זו ואיזה עור מתאים לפרשה זו. את פשר דברי מארי עזרי גיאת הסביר לי בן אחותו, הרב אבידור דאר כפי ששמע גם הוא מדודו. לדבריו היו סופרים שהיו לוקחים עורות מִהַדְבָּאג [=מעבד עורות] ומעבדים אותם כרצונם. היו פרשות (כמו פרשת מצורע) שהיו כתובות שורות צפופות, ולכן היו מרחיבים את העמודה בחצי ס"מ. בדרך כלל כתבו הסופרים על הסדר, וכשהיו מגיעים לפרשות מיוחדות היו נאלצים להתאים את היריעות ולחתוך את השאריות. אולם מארי סאלם צאלח היה יודע בדיוק את אורך היריעה הנדרש לכל פרשה, ומלכתחילה היה לוקח מִהַדְבָּאג את גודל היריעות המיוחדות.

משורר ובעל תפילה

מארי חיים היה בקי בשירת תימן והיה משורר עם זקני ירושלים וגדולי חכמיה, ובהם **מארי חיים כסאר**, **מארי יחיא אלשיך**, גיסו ר' **עזרי צאלח** ואחרים. ברשותי נמצאות הקלטות של מארי חיים שר עם מארי יחיא אלשיך אב שמעון קאל קלבי, אלף אלפת קולי פי מדיח; והקלטות נוספות עם **מארי חיים כסאר ומארי חיים בן משה צאלח** (מגדרה). יחדיו שרנו קטעים משירים שונים, ביניהם אסאלך יא חור, שרד מנאמי, שישי גברת, האת אלקלאם, שורי חבצלת שרונים (על שיר זה

³⁰ על דמותו המיוחדת ראה מה שכתב בן אחותו, הרב אבידור דאר, מגן בעדי, [ירושלים] תשס"ח.

³¹ ג' בטבת ה'תרע"ו–ל' בחשוון ה'תש"ס (10 בדצמבר 1915–21 בנובמבר 2006). מחשובי הפוסקים בדור האחרון.

³² שמות לג, יב.

³³ שם.

היה אומר שעבר זמן רב מאז שר אותו), מהדר חתן וכלה, ספרי תמה, תן אישיה, אם ננעלו, אלבס אלנור (על שיר זה היה אומר שהדרדעים היו אוהבים אותו), אבדא בתוחד ועוד.

מארי חיים הכיר גם את נעימות צנעא וגם את נעימות אנשי הכפרים. זוכר אני איך סיפר לי על השיר מה טוב ומה נעים חברת בני תורה שאנשי ברט היו רגילים לשיר אותו ואף היה להם ריקוד מיוחד לשיר זה. אולם כשהיה מנהל סדרי מסיבה היה מנהל את השירה כמנהג צנעא, והיה מספר לי כמה חשוב להקפיד על נעימות השבת, ברית המילה וסעודת מצווה שתהיינה נעימות מונוטוניות ולא קצביות – כמנהג צנעא ולא כמנהגי מחוזות אחרים. פעם סיפר לי שבמסיבת הכנסת ספר תורה ביקש ממנו אחד המוזמנים לשיר שיר שאינו מתאים לעניין, ומארי חיים ענה לו: "לכל נקת לָבַס",³⁴ כלומר לכל זמן התלבושת שלו – יש בגדים לשבת, יש בגדים לימות החול ויש בגדים המיוחדים ליום כיפור. כמו שלא תעלה על דעתך ללבוש בגד של יום כיפור ביום חול כך אין לשיר בהכנסת ספר תורה שירים שאינם מעניין האירוע, אלא רק את השירים המקובלים, כגון אהוב נגלה, אצולה לפנים, אשירה לאהוב ועוד.

במקום אחר³⁵ סיפרתי על מארי עזרי בן מארי חיים צאלח מהרצלייה:

רשמי התפילה בבית צאלח לא נמחו מזיכרונו. לא פעם סיפר בערגה על הנעימות המיוחדות שהיו נהוגות שם מפי החזן מארי סאלם צאלח, כגון נעימת האזהרות, הנעימות המיוחדות בנצ'ד הרחמים, סליחות מיוחדות שנאמרו בצורה מעט שונה ("שם הר ציון", "ידידיך מאמש" ועוד), ומשפטים מיוחדים במרנות שנהגו לאמרם בנעימה אחרת (כגון במרנא המתחילה "אנא אלהי הנאדר", שהיו משנים הנעימה במילים "מיד בני עשו וכו'" עד "ומבני אהליבמה". וכשמתחיל "פֶּלֶם בקצפך", חוזרים לנעימה הראשונה ואומרים אותה בקול רם ונעימת השתפכות). היה חשוב לו להשמיע לי אותן ושקליט אותן כדי שלא יישכחו.³⁶

הדברים מתאימים גם למארי חיים, שגם הוא הכיר את נעימותיו של סאלם צאלח והיה רגיל בהן כשהיה משמש כשליח ציבור.³⁷ ב'ארכיון הצליל הלאומי (הפונותקה) יש כמה הקלטות של הדגמות מתפילות ימים נוראים בביצוע גיסו ר' עזריאל צדוק מירושלים. בחלק מההקלטות משתתף גם מארי חיים, וגם שם יש הדגמות לנעימותיו של מארי סאלם צאלח (האזהרות, המרנות ועוד). כשישבנו יחד הדגים לי את כל אותן הנעימות, ואף חזר על הסיפורים שסיפר באותן ההקלטות יחד עם גיסו. כל מאמציי לא הועילו, ולא הצלחתי לגרום לו להיזכר שבאו להקליט אותו ואת גיסו. הבטחתי לו שבפעם הבאה שאבקר אותו אשמיע לו את ההקלטות, אך בינתיים הוא התבקש לישיבה של מעלה...

מארי חיים סיפר לי שהתפלל תקופה עם מארי סאלם קלזאן. את מארי סאלם העריץ והיה מספר כמה היה "יפה, גבוה ונחמד כמו מלאך ה'... מי יעיז לדבר כשנכנס לכניס...". לאחר פטירת מארי סאלם קלזאן כיהן מארי חיים כמארי בבית הכנסת במשך שנה וארבעה חודשים, עד שמסיבות

³⁴ בערבית אומרים 'לָבַס'. הערת הרב עזרא קרח.

³⁵ חוברת "זיכרון להולכים – מארי עזרי בן מארי חיים צאלח (צדוק) זצ"ל", עמ' 28–29.

³⁶ למעשה נעימות אלו מוכרות בין בעלי התפילה הבקיאים בני הדור השני.

³⁷ לא ברור לחלוטין אם הוא למד אותן כבר בתימן ממארי סאלם צאלח עצמו או בירושלים מגיסו ר' עזריאל צדוק או ממארי סאלם קלזאן.

שאינן כאן המקום לפרטן עזב את בית הכנסת וקבע את מקומו בבית הכנסת **בית-יהודה** שנוסדה על ידי הרב **יהודה בן חיים עראקי כ"ץ**,³⁸ מצאצאי הרשב"א עראקי כ"ץ (אלאוסטא). נוסח התפילה בבית כנסת זו הוא שאמי, כנוסח שהיה בבית הכנסת אלאוסטא בצנעא והונצח בידי מורי ורבי **הרב יוסף צובירי** זצ"ל בסידוריו. לאחר שנפטר **מארי עזרי שרעבי** שימש מארי חיים כמארי בבית הכנסת.

מארי חיים סיפר לי שאימא שלו הייתה מקוננת מומחה, ובלא להתכונן מראש הייתה ממציאה קינות מחורזות על כל נפטר ונפטר. קינותיה המיוחדות היו לשם דבר. לדברי מארי חיים הסיבה לכך הייתה כי בקינותיה על הנפטר הייתה למעשה מקוננת על החיים שלה ועל הצרות שלה.³⁹

כששוחחנו פעם על שירת הנשים, היה אומר שמספרים על איש אחד שעמד לצאת מביתו לפנות בוקר לבית הכנסת לתפילת שחרית. והנה לפני שהוא יוצא מהבית הוא שומע את אשתו ששרה תוך כדי שהיא טוחנת, והיא אומרת בשירתה: "שֶׁאֶקוּל... שֶׁאֶקוּל... שֶׁאֶקוּל...". כלומר, האישה הייתה שרה וחוזרת על המילה שֶׁאֶקוּל [שפירושה 'אני אומר'] שוב ושוב. אמר האיש לעצמו מעניין מה היא רוצה לומר... המתין ליד הדלת, והאישה רק חוזרת שוב ושוב "שֶׁאֶקוּל... שֶׁאֶקוּל... שֶׁאֶקוּל...". בינתיים כבר סיימו את התפילה בבית הכנסת... ראתה האישה שהאיר היום ואמרה: "שֶׁאֶקוּל צָבַח רְצִיא...", שפירושו: 'אני אומר שהבוקר רצוי...!'

על איבוד מאור עיניו

מארי חיים סיפר לי שלפני כמה שנים עשה ניתוח בעיניו. לדבריו הוא היה רואה בסדר, אך הרופא שכנע אותו לעשות ניתוח ולראות יותר טוב. משעשה את הניתוח איבד את מאור עיניו ומאז היה רואה רק צללים.⁴⁰

כל פעם היה אומר לי: "אֶנָּה סָאע אֶלְגֵּמַל [=אני כמו הגמל]". כששאלתיו לראשונה מדוע הוא משווה או מחשיב את עצמו לגמל, השיב לי במאמר הגמרא:⁴¹ "גמלא אזל למבעי קרני, אודני דהו ליה גזו⁴² מיניה". ואף היה מפרש את הפתגם ומתבלו בקורטוב אירוניה: מעשה בגמל שרצה שיתקינו לו קרניים. כשהלך לבקש קרניים חדשות, אמרו לו, כדי שיהיה מקום לקרניים החדשות קודם עלינו לחתוך לך את האוזניים. חתכו לו את האוזניים וקרניים הוא לא קיבל. ועכשיו הוא מחכה שיצמחו לו האוזניים...

³⁸ לאחר פטירת הרב יהודה עראקי, המשיך לנהלה ולשכללה בחן ובנועם בנו הרב שלמה עראקי, ואחריו ממשיך לנהלה בנו אבנר הי"ו.

³⁹ השווה הרב יוסף קאפח, הליכות תימן, עמ' 45: "אמירת הקינות [בתשעה באב. אב"ן] אינה מסורה לש"ץ או למומחים אלא כל הרוצה לקונן יבוא ויקונן, כל הרוצה לבכות יבוא ויבכה. ורבים הם המקוננים, לפי שכל איש נדכה וכל מר נפש מוצא בזה שעת כושר לפרוץ בבכי ולתת פורקן להמון רגשותיו ומוצא לדמעותיו".

⁴⁰ כפי ששמעתי מבני משפחתו הדברים לא כל כך מדויקים בלשון המעטה, אולם כאמור אני מציג את הדברים כפי ששמעתיים ממארי חיים לא פעם ולא פעמיים.

⁴¹ סנהדרין קו ע"א.

⁴² כך שגור מאמר הגמרא בפי זקני תימן (ובכללם מארי חיים) וכן הייתה הנוסחה לפני רש"י, ולא כנוסחת 'גזיזין' המופיעה בנוסח הגמרא שלפנינו.

פעם אמר לי שהוא חושב שהעיניים הם האיבר החשוב ביותר בגוף האדם. אמרתי לו שזה נגד דברי הגמרא: ⁴³ "סימא את עינו – נותן לו דמי עינו [...], חירשו – נותן לו דמי כולו" שרואים משם שחרש גרוע יותר מעיוור, ענה לי: "כנראה מי שאמר מימרא זאת, פגעו לו באוזן..."

לא היה מפגש אחד שנפגשתי עם מארי חיים ולא תינה בפניי את צערו על איבוד מאור עיניו. כשביקשתי ממנו שיקרא לי כל מיני קטעים שלא זכר בעל פה היה אומר לי: "חבל, לו הייתי רואה, הייתי קורא לך את זה עד שהיית מתענג..." בהזדמנות אחרת אמר לי: "חבל... חבל... חבל... כמה אני בוכה על החיים שלי שאיבדתי את הראייה... חטאתי לשם יתברך... כמה כואב לי..." כשאמרתי לו שהוא צריך לכתוב ספר על חייו, אמר לי: "איבדתי את הראייה, גמרתי את החיים, חביבי..." ותמיד היה מסיים בנימה אופטימית ואומר: "הלואי ואזכה לראות עוד פעם..."

לימודינו ביחד

מארי חיים היה איש ספר במלוא מובן המילה. פעמים רבות אמר לי "אני אוהב ספרים..." ואכן ספרייתו חרגה בגודלה מספרייתם של רוב זקני תימן שהכרתי. היו בה ספרים תורניים רבים לצד ספרי מחקר. הוא הרבה לקרוא את דברי חוקרי תימן **פרופ' שלמה מורג, פרופ' יוסף יובל טובני, חיים צדוק** ואחרים, והיה מצטט מספריהם. גם לאחר שכבה מאור עיניו היה יודע בדיוק איפה נמצא כל ספר וספר בספרייתו הגדולה, וכשהיה מכוון את ידי אלדד צדוק להביא לו ספר מסוים, היה אומר לו מיקום מדויק. מארי חיים היה מצדד בלימוד יסודי, והיה מדגיש שלא כמו אלה שלמדו "אחת למעלה ושבע למטה..."⁴⁴

בפעם הראשונה שקראתי לפניו ביקשתי ממנו שלא יפחד להעיר לי. הוא שאל למה עליו לפחד, אמרתי לו שאולי הוא מפחד שלא אבוא שוב. "אני לא מפחד משום דבר" ענה לי. כך קראתי לפניו את כל הפסוקים שיש בהם חילופי גרסאות בשלוש מגילות, איוב ומשלי וחלק מתהילים. כמי שהתפלל "בכל בתי כנסיות" הוא היה בקי היטב במנהגים – הן במנהגי השאמי והן במנהגי הבלדי. למותר לציין שכמו כל זקני תימן וחכמיה גם הוא הדגיש שוב ושוב שאת התהילים אין קוראים לפי הטעמים. מי שרוצה לדעת את הפיסוק, שיקשיב לקריאת הציבור.⁴⁵ וכנגד הרבנים המחדשים היה אומר: "אל תאמין! כל אחד כותב לו מה שרוצה..."

לאחרונה ביררתי אתו מעט מילים קשות במדרש איכה. בעזרתו ובעזרת עוד כמה זקנים זכיתי להשלים לחלוטין את פרויקט ניקוד המדרש על פי מסורת תימן שהחילותי כמה שנים קודם לכן. בס"ד המדרש המנוקד שולב עם פירושו של **הרב אליקים צדוק** ובימים אלה הוא נמצא בשלבי העריכה הסופיים. כאן המקום להודות לידידי אלדד צדוק שלא פעם בירר לי בצורה ברורה ומדויקת עניינים שונים מול מארי חיים ובפרט בניקוד מילים מיוחדות במדרש איכה.

⁴³ בבא קמא פה ע"ב.

⁴⁴ אמור על פעולה שנעשתה בחיפזון, ללא כוונה ותשומת לב (יהודה רצהבי, אוצר לשון הקדש שלבני תימן, תל-אביב תשל"ח, עמ' 165).

⁴⁵ בהקשר לקריאת התהילים סיפר לי שבצנעא היה זקן בשם עמראן שהיה קורא שלוש פעמים את כל התהילים בראש השנה.

מארי חיים הצטער בשבילי שאיני בקי בשפה הערבית, וכמה חבל שלא למדתי תפסיר ואיני יכול ליהנות מפירוש המשנה להרמב"ם בלשונו המקורית. לא פעם אמרתי לו שאני שובר את השיניים בקריאת הערבית, ואף על פי כן התחנן אליי והתעקש שאקרא לפניו...

פעמים רבות כשלמדנו יחד הייתי אני קורא לפניו, והוא יושב כשידיו על ברכיו ומתנדנד קדימה ואחורה כמנהג תימן⁴⁶ ומצטרף אליי מדי פעם בעל פה.

היה שגורים בפיו תדיר דברי בן סירא:⁴⁷ "במופלא ממך אל תדרוש, ובמכוסה ממך אל תחקור, במה שהרשית התבונן, ואין לך עסק בנסתרות..."

כששאלתי אותו על ניקוד שמות לא שגורים של חכמים המוזכרים במדרש, ענה לי ש"השם הוא סאע אַלְכָטאס" [=כמו הרסן]. דבריו אלה הזכירו לי את דברי מארי עזרי צאלח בשם אביו מארי חיים צאלח שהיה אומר לי: "קצנך מן אַלְכָטאס [=עזוב אותך מהרסן]. מה שתקרא, תקרא". רוצה לומר זה בסך הכול רסן, אל תדקדק בו, התייחס לעיקר (למימרא עצמה) ולא לטפל (לשם).⁴⁸ כשאמרתי למארי חיים השאש שכך בדיוק היה אומר מארי עזרי בשם אביו, צחק ואמר לי שהם מעט קרובי משפחה... אשת מארי חיים צאלח הייתה בנת אלימני, אמה הייתה בנת אַטְבַּיב, וסבתה הייתה בנת אלשיך,⁴⁹ וסבתא זו הייתה אחות סבתו (אם אביו).

לפני פרידתי ממנו תמיד בירכני: "אלוהים יהיה עמך".

אדם בן-נון

בני ברק ה'תשע"ה

⁴⁶ באינטרנט מצוי סרטון מצנעא ובו ילדים לומדים אצל המארי שם רואים בבירור כיצד כולם מתנדנדים תוך כדי הלימוד. והשווה לזה דברי הרב יהודה טובי, אחרית לאיש שלום, עמ' 33 שתיאר את לימוד המשנה בבית אלאוסטא: "הקריאה נעשית בקול רם ובמנגינה, הנשמעת עד למרחקים. הלימוד היה בהתלהבות ובקול, עד כדי שהיו מתחממים ומזיעים". וכמו שכתבתי במקום אחר, הסיבה להתחממות ולהזעה היא מאחר שהיו נוהגים להתנועע בשעת הלימוד כידוע. ועיין הטעם שנתן הרב יחיא אלשיך על זה בספר צדיק באמונתו יחיא, עמ' 16-17.

⁴⁷ הובא בגמרא חגיגה יג ע"א.

⁴⁸ ראה חוברת "זיכרון להולכים – מארי עזרי בן מארי חיים צאלח (צדוק) זצ"ל", עמ' 22.

⁴⁹ הגברת יונה קרח בת מארי חיים צאלח אישרה לי את סדר הדורות, וסיפרה לי שהיא עוד זכתה להכיר בילדותה את אם סבתה (בנת אלשיך) לעת זקנתה. היא אף זוכרת שהיא הייתה עיוורת, והיו מספרים להם שהיא הלכה לעקור שן וחזרה עיוורת...